

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**СПЕЦИФІКА ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА
СУСПІЛЬСТВА**

(соціально-філософський аспект)

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00810587 (Т)

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НА ПРАВАХ РУКОПISУ

ДОЛГАН ГЕОРГІЙ ВАСИЛЬОВИЧ

СПЕЦИФІКА ПРИРОДНОГО
СЕРЕДОВИЩА СУСПІЛЬСТВА
(соціально-філософський аспект)

СПЕЦІАЛЬНІСТЬ 09.00.11 — СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

АВТОРЕФЕРАТ
ДИСЕРТАЦІЇ НА ЗДОБУТТЯ ВЧЕНОГО СТУПЕНЯ
КАНДИДАТА ФІЛОСОФСЬКИХ НАУК

ЗАПОРІЖЖЯ — 1993

Робота виконана на кафедрі філософії і соціології Запорізького державного університету.

Науковий керівник — кандидат філософських наук, доцент СИЗЯКІН О. Т.

Офіційні опоненти: — доктор філософських наук, професор ГУГНІН О. М.;

— кандидат філософських наук, доцент БАРЯКІН В. М.

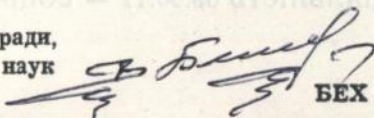
Провідна установа — Сімферопольський державний університет, кафедра філософії.

Захист відбудеться «10» грудня 1993 р. о 12⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої Вченої ради К 068.52.01 при Запорізькому державному університеті за адресою: 330600, МСП-41, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Запорізького державного університету.

Автореферат розісланий «9» листопада 1993 р.

Вчений секретар
спеціалізованої Вченої ради,
кандидат соціологічних наук

БЕХ В. П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

Актуальність теми дослідження. Соціально-філософське дослідження специфіки природного середовища суспільства в умовах соціально-екологічної кризи, яка насувається; набуває в наш час особливої актуальності. Загострення соціально-екологічної ситуації, яке виявляється в деградації практично всіх компонентів природного середовища сучасного суспільства висунуло питання про взаємодію суспільства і природи на рівень глобальних проблем сучасності.

Процес становлення й розвитку суверенної України зумовлений не лише політичними, економічними й культурними факторами, але й станом її природного середовища. В цьому плані Україна зараз займає одне з перших місць в світі за забрудненням природного середовища¹. Цей кризовий стан і визначає суспільну необхідність у соціально-філософському осмисленні проблем природного середовища суспільства.

Актуальність теоретичного дослідження природного середовища суспільства пов'язана, перш за все, з такими обставинами:

— категорія «природне середовище суспільства» й інші поняття, що позначають середовище суспільства, не розкриті по змісту й застосовуються декларативно;

— невизначеність і неоднозначність понять, які позначають середовище суспільства, ускладнюють створення загальної теорії генезису й еволюції системи «суспільство — природне середовище»;

— нерозробленість категорії «природне середовище суспільства», яка є основним поняттям соціальної екології, не дає можливості підготувати теоретично обгрунтовані підручники й посібники для нового вузівського курсу «Основи соціальної екології».

Актуальність теми зумовлюється також потребою формування екологічної культури й обгрунтування суспільної цінності природного середовища як одного з найважливіших чинників духовного розвитку українського суспільства.

¹ Див.: Україна на грані екологічної катастрофи. (Дайджест канадського товариства прихильників Руху ЕКОЛОС та Української асоціації «Зелений світ». Канада, 1990. // Всесвіт, 1991. № 4 — С. 25—27.

Ступінь наукової розробки проблеми. Протягом останніх десятиріч була проведена значна дослідницька розробка різних аспектів взаємодії суспільства і природи. Практично в кожній роботі так чи інакше порушувалися проблеми, пов'язані з природним середовищем суспільства. Крім того, існує ряд робіт, в яких безпосередньо досліджуються проблеми природного середовища. Перш за все, це ті дослідження, де мова йде про аналіз понять, що позначають природу, з якою суспільство взаємодіє¹.

Існує невелика кількість робіт, в яких порушується проблема середовища матеріальних утворень².

В останнє десятиріччя з'явилася тенденція розгляду природного середовища суспільства з точки зору суб'єктно-об'єктних відносин³ і як компонента системи «суспільство — природне середови-

¹ Див.: Ануцин В. А. Соотношение общества и природы в географической среде и философские проблемы географии. // Вопросы философии. — 1975. — № 4; Ануцин В. А. Географический фактор в развитии общества. — М.: Мысль, 1982. — С. 18—19; Гаев А. Я., Самарина В. С. Наши следы в природе. — М.: Недра, 1981. — С. 6, 107; Горелов А. А. Экология — наука — моделирование. — М.: Наука, 1985. — С. 5; Гисматов Ф. А. Генезис и эволюция мира искусственного. — Казань, 1992. — С. 22—30; Исаченко А. Г. Оптимизация природной среды (географический аспект). — М.: Мысль, 1980. — С. 42—43; Кобылянский В. А. Место «очеловеченной природы» в структуре взаимодействия общества и природы. // Философские науки. — 1982. — 13; Маркович Д. Ж. Социальная экология: Кн. для учителя: Пер. серб.-хорв. — М.: Просвещение, 1991. — С. 14—18; Перцик Е. Н. Среда человека: предвидимое будущее. — М.: Мысль, 1990. — С. 7.

² Див.: Афанасьев В. Г. Системность и общество. — М.: Политиздат, 1980. — С. 150—155; Афанасьев В. Г. Целостная система и окружающая ее среда. // Кибернетика и ноосфера. — М.: Политиздат, 1986; Кравченко И. И. Экологическая проблема в современных теориях общественного развития. — М.: Наука, 1982. — С. 12; Петрушенко Л. А. Единство системности, организации и самодвижения. — М.: Мысль, 1975. — С. 24; Садовский В. Н. Основания общей теории систем. — М.: Наука, 1974. — С. 211; Шляева А. С. Методологические вопросы формирования экологии человека: Автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. филос. наук. — МГУ, 1980. — С. 6—9.

³ Див.: Ахизер А. С., Матвеева С. Я. Философские основания социальной экологии. // Проблема взаимодействия общества и природы: философские аспекты. — Рига: Зинатне, 1986; Борзя В. Н. Предисловие. / Роль географического фактора в истории доиндустриальных обществ. — Л.: Наука, 1984; Гарковенко Р. В. Активность субъекта // Субъект и объект как философская проблема. — К.: Наукова думка, 1979. — С. 85; Межевич М. Н., Тологонцев Н. А. Субъектно-объектная интерпретация предметной экологии человека. // Проблемы социальной экологии. — Ч. 1. — Львов, 1986.

ще»¹.

Разом з тим, аналіз літератури по проблемі природного середовища суспільства показує, що дослідження в цій галузі відзначаються фрагментарністю, відсутністю цілісного уявлення про природне середовище суспільства й внутрішньою суперечливістю, пов'язаною з тим, що ці дослідження будуються без достатніх методологічних підвалин.

Аналіз ступеня розробленості проблеми природного середовища суспільства й висновки, до яких дійшов дисертант, обумовили постановку мети й завдань дисертаційного дослідження.

Мета і завдання дослідження. Головна мета проведеного дослідження полягає в тому, щоб висвітлити соціально-філософські аспекти формування теорії природного середовища суспільства на основі аналізу його специфіки порівняно із специфікою середовища живої речовини, суспільства й природи.

Виходячи з цієї мети, автор вважає за необхідне вирішити такі завдання, що визначають основні положення дисертації:

— виявити основні тенденції розвитку теорії природного середовища суспільства;

— показати, що специфіку природного середовища суспільства визначають суб'єктно-об'єктні відносини між суспільством і природою;

— обґрунтувати положення про те, що природне середовище є компонентом системи «суспільство — природне середовище», внаслідок чого його специфіку визначає кругообіг речовини, енергії та інформації, що відбувається у даній системі;

— розкрити специфіку етапів еволюції природного середовища суспільства на основі критерію ускладнення його структури.

Метод дослідження. Метод дослідження, як і у загальному випадку, визначається змістом самого предмета, який береться в русі й розвиткові, у взаємодії всіх його сторін, у його внутрішній супе-

¹ Див.: Гиросов Э. В. От экологического знания к экологическому сознанию. // Взаимодействие общества и природы. — М.: Наука, 1986. — С. 152; Кобылянский В. А. Природа и общество: специфика, единство, взаимодействие. — Красноярск, 1985. — С. 110; Кутырев В. А., Олейников Ю. В. Система «природа — общество». // Философские науки. — 1986. — № 4. — С. 136—139; Мазур В. Д. Некоторые экологические аспекты взаимодействия общества и природы. // Философские науки. — 1986. — № 2. — С. 43; Маца К. А. Единство социального и природного. Автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. филос. наук. — М., 1984. — С. 13; Мукитанов Н. К. От Страбона до наших дней: эволюция географических представлений и идей. — М.: Мысль, 1985. — С. 162 та ін.

речливості. Основним методом цього дослідження є системний підхід. Автор спирається на дослідження й окремі важливі методологічні положення, які містяться в роботах В. Г. Афанас'єва, А. Н. Авер'янова, І. В. Блауберга, Д. М. Гвішиані, В. П. Кузьміна, Л. О. Петрушенко, В. М. Садовського, В. М. Сагатовського, А. Д. Урсула, О. І. Уймова, Е. Г. Юдина, Б. Г. Юдина, Г. А. Югая та багатьох інших. Особливого значення автор надає так званому екологічному підходу, що являє собою центрально-орієнтований варіант системного підходу, коли дослідник, обираючи за тим чи іншим критерієм «центральною» об'єкт, розмежовує систему й середовище, виявляє основні взаємозв'язки між ними.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що автор розробляє цілісну концепцію природного середовища суспільства, яка розкриває сутність, зміст, структуру, основні взаємозв'язки й етапи еволюції цього утворення.

Ця концепція конкретизується у таких положеннях, які мають наукову новизну й виносяться на захист:

— у дисертації обґрунтовується положення, згідно з яким природне середовище суспільства є результатом суб'єктивно-об'єктивних відносин між суспільством (суб'єктом) і природою (об'єктом);

— наводяться нові докази того, що суспільство й природне середовище становлять собою компоненти системи, яка сама розвивається — соціосфери;

— розкривається механізм розвитку природного середовища суспільства шляхом кругообігу, який здійснюється в системі «суспільство — природне середовище»;

— у загальному вигляді визначені основні етапи розвитку й еволюції природного середовища суспільства;

— подається нове визначення природного середовища суспільства, яке найбільш повно й глибоко відображає його специфіку.

Теоретичне й практичне значення дослідження. Результати даного дослідження дозволяють поглибити соціально-філософське розуміння природного середовища суспільства, і будуть сприяти подальшому розвитку теоретичних досліджень в цій області.

Висновки й положення дисертації можна використовувати:

— для створення загальної теорії становлення й розвитку системи «суспільство — природне середовище»;

— при підготовці лекцій та посібників з курсу «Основи соціальної екології»;

— у викладанні курсу філософії (теми: «Суспільство й природа», «Суспільний прогрес»);

— географам, які займаються проблемами теоретичної та історичної географії, у вирішенні питань стосовно предмета своєї науки, її ролі й місця у дослідженні проблеми взаємодії суспільства й природи, а також у процесі викладання географічних дисциплін, зокрема, в курсі «Загальне землезнавство» з теми «Географічне середовище».

Апобація роботи. Основні положення дисертаційного дослідження викладені автором у виступах на науково-теоретичних конференціях «Ученіе В. И. Вернадского о переходе биосферы в ноосферу, его философское и общенаучное значение» (Іваново, 1993), «Методологические проблемы преподавания биологических дисциплин в вузе» (Мелітополь, 1997), «Совершенствование природоохранного образования и воспитания ученической и студенческой молодежи в свете требований реформы общеобразовательной и профессиональной школы» (Мелітополь, 1998), «Проблемы взаимодействия общества и природы на различных исторических этапах» (Нальчик, 1997), «Духовна діяльність та її специфіка» (Запоріжжя, 1993).

Структура дисертаційної роботи зумовлена логікою дослідження, яка виходить з поставленої мети й основних завдань. Робота складається із вступу, чотирьох розділів і закінчення, а також списку основної використаної літератури.

II. СТРУКТУРА І ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обгрунтовується вибір теми, її актуальність і новизна, міра розробленості; формулюються основні цілі й завдання дослідження, а також положення, які виносяться на захист; визначається теоретична й практична значущість роботи.

У першому розділі «Передумови становлення теорії природного середовища суспільства» аналізуються об'єктивні й теоретичні передумови становлення теорії природного середовища суспільства.

Об'єктивною передумовою становлення теорії природного середовища суспільства є глобалізація суперечностей в системі «суспільство — природне середовище». Екологічні кризи в історії людства виникали неодноразово, проте всі вони носили переважно локальний характер. Люди завжди мали можливість переселення в екологічно сприятливі землі. Практика переселення мала місце у всіх народів і на всіх континентах.

Починаючи з XVIII століття, становище суспільства в природному середовищі суттєво змінюється. Розвиток машинного виробництва, суспільний розподіл праці, зростання чисельності населення призвели до того, що до сфери впливу суспільства були залучені

практично всі компоненти географічної оболонки, заселені й державно оформлені всі ділянки суші, придатні для життя суспільства. Людською діяльністю були охоплені всі моря й океани. Розвиток авіації перетворив всю повітряну оболонку Землі на систему повітряних доріг. Одночасно з цим людина почала проникати на декілька кілометрів у глибочинь земної кори з метою здобування корисних копалин.

Необмежені виробничі можливості суспільства наштовхуються на природні обмеження, які полягають у тому, що Земля стала малою для людства. Масові переселення на більш сприятливі, з екологічної точки зору, землі стали неможливими, з-за їх відсутності, якщо не брати до уваги абстрактної можливості масового переселення до космосу, що у найближчі століття навряд чи відбудеться, як з біологічних, так і з економічних та технічних причин.

У такій ситуації, коли природне середовище обмежено просторово, а суспільство розвивається зростаючими темпами, у природному середовищі з необхідністю відбуваються ентропійні процеси, які характеризуються проявленнями деградації, руйнування, хаосу, безладдя, втратою установленної різноманітності природних систем.

Природне середовище сучасного суспільства являє собою суперскладне утворення як у функціональному, так і в структурному відношеннях. Тому, незважаючи на гостру суспільну потребу в дослідженні цієї системи, теоретична її розробленість ще недостатня. Зараз мова може йти не про розвиток теорії природного середовища, а про становлення цієї теорії.

Теоретичною передумовою становлення теорії природного середовища суспільства, на наш погляд, є праці ряду природознавців та вчених XIX століття й першої половини XX. У цих роботах ми знаходимо систему понять та категорій, за якою характеризуються природа, з якою суспільство взаємодіє, основні соціально-екологічні прояви впливу природи на суспільство й суспільства на природу, даються змістовні оцінки природного середовища, думок про розвиток його, структуру й функціонування.

У XIX столітті з'являється така наука як екологія, що, як особлива наукова дисципліна, зародилася й розвивалася у системі біологічних наук. Біологічною екологією вироблена сукупність понять, які відображають структуру й характер процесів, що відбуваються в біосфері. Такі поняття як середовище, екологічна ніша, біоценоз, біогеоценоз, екосистема використовуються соціоекологами не лише для характеристики біологічного середовища суспільства, але й у якості основи для формування понятійного апарату теорії природного середовища суспільства. Так, значного розповсюдження в працях соціоекологів набули такі поняття як «біосфера», «середовище»,

«екосистема». За аналогією до поняття «біосфера» визначаються такі поняття, як «антропосфера», «соціосфера», «техносфера», «ноосфера» та інші.

Особливе місце у формуванні соціоекологічних знань про природне середовище посідає географія, бо предмет її вивчення містить в собі як природне середовище суспільства, так і суспільство в цілому, у зв'язку з чим географія поділяється на фізичну й економічну. Географи (перш за все Д. П. Марш та А. І. Восійков) вперше предметно вказали на негативний вплив суспільства на природне середовище й обґрунтували необхідність його охорони. Великого значення для теорії природного середовища набуває вчення про географічну оболонку (А. Гумбольдт, П. І. Броунов, В. В. Докучаєв, Л. С. Берг) як цілісну систему, яка склалася в результаті взаємодії живої речовини, водної та повітряної оболонок і земної кори.

Однією з теоретичних передумов теорії природного середовища суспільства є соціологічний напрямок (геосоціологічний) в розвитку суспільної теорії (Ш. Монтеск'є, Г. Т. Бокль, С. М. Соловйов, В. О. Ключевський, Л. І. Мечніков та ін.). Важливість цього напрямку полягає в тому, що тут предметом дослідження є вже суспільство й природне середовище, які розглядаються як сторони, що взаємодіють. Метою цих досліджень було визначення ролі географічного середовища та його вплив на функціонування й розвиток суспільства. Головною посилюючою геосоціології було положення про те, що значна різноманітність природи Землі, як у вертикальному, так і в горизонтальному напрямках по-різному впливає на народи, які її заселяють.

Важливого значення для побудови теорії природного середовища набувають ідеї представників напрямку, який у загальному вигляді має назву російського космізму (К. Е. Ціолковський, М. А. Умов, В. І. Вернадський, М. Г. Холодний, Л. О. Чижевський, М. Ф. Фелоров). Представники космізму розуміли обмеженість ресурсів Землі, і те, що однією з суттєвих ознак розвитку людства є постійне розширення життєвого простору. Припинення цього розширення неминуче загрожувало суспільству соціально-екологічними кризами. Тому для людства є один вихід — розширення простору за рахунок космосу. У зв'язку з цим представники космізму створювали концепцію космічного розуму, космічного розселення, космічних цивілізацій.

Для обґрунтування специфіки природного середовища суспільства велике значення мають положення К. Маркса щодо діалектики суб'єкта й об'єкта, опосередкування сутнісних сил людини в процесі праці, критики метафізичного розуміння природи й дійсності.

У другому розділі «Суб'єктно-об'єктна інтерпретація природного середовища» природне середовище суспільства розглядається з точки зору взаємодії суб'єкта (суспільства) й об'єкта (природи). Проблема полягає в тому, що традиційно під природним середовищем розуміли природу, з якою взаємодіє суспільство.

На початку розділу дисертант звертає увагу на неоднозначність понять на позначення природи, з якою взаємодіє суспільство. Вона має назву географічного середовища, природного середовища, навколишнього середовища; її називають природою, олюдненою природою, біосферою та іншими термінами. Смісл у них вкладається також неоднозначний. Виходячи з цього, важливим завданням у створенні теорії природного середовища суспільства є проблема вироблення єдиного понятійного апарата, який задовольнив би представників усіх наук, котрі так чи інакше досліджують взаємодію суспільства і природи. Ці поняття повинні носити загальнонауковий характер.

Поняття «географічне середовище», яке традиційно застосовується в соціоекологічній літературі, вже втратило своє колишнє значення. Це пов'язано з тим, що діяльність суспільства вийшла за межі географічної оболонки (близький космос). Крім того це поняття й раніше повністю не відображало змісту середовища суспільства, бо суспільство взаємодіяло не лише з географічними, а й з біологічними й геологічними об'єктами, що дозволяє вести мову про наявність біологічного й геологічного середовищ.

У зв'язку з цим, виникла необхідність вироблення найбільш загального поняття, яке б було більш абстрактним і містило в собі географічне, геологічне й космічне середовище суспільства.

Таким чином, на наш погляд, необхідним загальнонауковим поняттям стало поняття «природне середовище», яке дуже широко використовується зараз багатьма дослідниками соціально-екологічних проблем.

Проте, це поняття, практично в усіх працях, що мають соціально-екологічну спрямованість, використовується декларативно, без визначення його сутнісних і змістовних характеристик. Більшість авторів розуміють природне середовище суспільства як природу, з якою суспільство взаємодіє. Таке розуміння середовища суспільства є тотожним поняттю «навколишнє середовище», що позбавляє його специфіки й дозволяє обійтися без поняття «середовище» у той час, коли воно несе у собі основне смислове навантаження, а такі поняття як «біологічне», «геологічне», «географічне», «космічне» характеризують змістовний аспект.

Щодо поняття «природне», то воно дозволяє відрізнити природне середовище суспільства від соціального середовища. Хоча, якщо вести мову про природне середовище суспільства в цілому, то за-

стосування терміна «природне» не є обов'язковим, бо у суспільства в цілому є лише одне середовище — природне. Проте, коли мова йде про природне середовище окремої соціальної системи, то тут застосування терміна «природне» є обов'язковим, тому що окрема соціальна система має не тільки природне, а й соціальне середовище у вигляді інших соціальних систем.

Головним недоліком багатьох досліджень з проблеми середовища суспільства є той, що середовище розглядається як об'єктивна дійсність, а не з точки зору об'єктивних відносин між суб'єктом (суспільством) і об'єктом (природою). Взаємозв'язок будь-якої системи із середовищем — це не просто його відносини з навколишньою природою. Це виділений взаємозв'язок, сутність якого полягає в тому, що одна й та ж навколишня природа не є однаковою для різних утворень. Так, географічне середовище живої речовини суттєво відрізняється від географічного середовища суспільства, хоча і те і інше просторово розмішуються в географічній оболонці і суть цієї розривності полягає не в географічній оболонці, а у відмінних рисах живої речовини й суспільства. Це зумовлено тим, що предмети природи мають численну кількість властивостей і різні системи, які взаємодіють з тим чи іншим предметом або явищем природи, відносяться до нього вибірково, відповідно до своєї сутності й змісту. Те, як предмети природи стають для суспільства його власними предметами, залежить від предметів і від сутності й змісту суспільства. Суспільство має перед собою не окремі предмети, а системні природні утворення. Такі, наприклад, як географічна оболонка, жива речовина, геологічна система, близький космос. Кожне з цих утворень має свої закономірності функціонування й структуру. Люди у своїй предметно-практичній діяльності не можуть не враховувати їх відмінності. З іншого боку, суспільство в цій взаємодії виходить із своєї сутності, ступеню розвитку й потреб та можливостей, які витікають звідси.

Розглядаючи суспільство як суб'єкт, а природу як об'єкт, ми виходимо з того, що суб'єкт є носієм предметно-практичної діяльності й пізнання, джерелом активності, завдяки якому той чи інший предмет природи виступає як об'єкт. Це пов'язано з тим, що сутнісним відношенням людини до природи є не пристосування, а її зміна через трудову діяльність.

Природа, з якою взаємодіє суспільство, також не є чимось пасивним, вона наче «опирається», тобто володіє повною активністю й впливає на суб'єкт такою мірою, якою суб'єкт впливає на неї. Взаємозв'язок із середовищем є необхідною умовою активності суспільства. З цього випливає, що середовище суспільства соціалізується й набуває властивостей суб'єкта. Діалектика цього процесу і породжує при-

родне середовище суспільства, в якому поєднуються активність суспільства й активність природи. Природне середовище суспільства — це і не суспільство, і не природа, а дещо третє, яке виникає у взаємозв'язку суспільства й природи. Саме в цьому й полягає специфіка природного середовища суспільства.

Дослідження природного середовища суспільства, яке проводилося з точки зору суб'єктно-об'єктних відносин, дає змогу дисертантові зробити такі висновки:

— у зв'язку з розширенням сфери взаємодії суспільства й природи і виходом її за межі географічної оболонки Землі поняття «географічне середовище» втратило свій сутнісний зміст і почало використовуватись у змістовному значенні як один із компонентів природного середовища суспільства;

— природне середовище суспільства є результатом суб'єктно-об'єктних, предметно-практичних відносин між суспільством (суб'єктом) і природою (об'єктом), які утворюють деякий континуум соціально-природних процесів, у яких поєднуються активність суспільства й активність природи.

У третьому розділі «Природне середовище як компонент соціосфери» розглядається проблема єдності суспільства і природного середовища в межах цілісної системи, що розвивається самостійно «суспільство — природне середовище» — соціосфери.

Розуміння природного середовища суспільства як соціоприродного феномену, який не може існувати без суспільства, а також того, що і суспільство не може бути без природного середовища, свідчить про нерозривну єдність суспільства та його природного середовища як двох компонентів цілісної, такої, що сама розвивається, системи.

Розгляд суспільства та його середовища як системи зумовлений тим, що аналіз природного середовища суспільства як чогось зовнішнього по відношенню до суспільства, призводить, з одного боку, до суперечностей у визначенні специфіки природного середовища, які важко розв'язати, а з іншого — породжує спрощений погляд на розвиток суспільства.

Одною із специфічних рис системи «суспільство — природне середовище» є та, що система являє собою не монооб'єкт, а полісистемне утворення. На відміну від інших систем, переважно неорганічного типу, у якій основою для об'єднання виступає їх субстратний склад та однорідність компонентів, що входять до цього складу, основою для об'єднання системи «суспільство — природне середовище» є не однорідність субстратного складу, а функціональна єдність.

Суттєвою властивістю цієї функціональної єдності є процес взаємодії. Поняття «система» і «взаємодія» тісно пов'язані між собою. Якщо будь-яке тіло не взаємодіє з іншими тілами, то віднести його до реальної системи, що функціонує з цими тілами, ми не можемо.

Доказом того, що суспільство й природне середовище становлять собою систему, служить та обставина, що дана система володіє соціоприродним кругообігом речовини, енергії та інформації. У загальному вигляді кругообіг в системі «суспільство — природне середовище» відбувається таким чином: суспільство, яке має властивість щодо знарядійної діяльності, обміну продуктами праці та інформацією, освоює нові області природи, розширюючи просторові межі природного середовища, де воно знаходить предмети і явища природи, які дозволяють йому удосконалювати колишні знаряддя праці й створювати нові, суттєвою відмінністю котрих від попередніх є висока продуктивність. Ці вдосконалені або нові знаряддя праці значно збільшують виробництво продуктів праці, що веде до зміни змісту процесів обміну і в цілому виробничих відносин. Ці процеси значно збільшують понятійний апарат суспільства, його знання в області природного середовища, техніки, суспільних відносин тощо. Нові знання, нові відносини між людьми й нові знаряддя праці дозволяють освоювати нові області природи, включаючи їх до природного середовища суспільства і розпочинається новий кругообіг.

Система «суспільство — природне середовище» має ряд суттєвих властивостей, що у своїй сукупності утворюють якість, яку не можна призвести ні до якості суспільства, ні до якості природного середовища. Це знарядійна діяльність, обмінні відносини, особливий засіб отримання, переробки й передачі інформації, наявність у природному середовищі предметів і явищ, із яких і за допомогою яких людина виробляє знаряддя праці й інші предмети, речі, які їй необхідні.

Суттєві властивості системи «суспільство — природне середовище» є такими тому, що відсутність чи зниження будь-якої з них неминухо призведе до втрати у якості системи. І в цьому розумінні ці властивості є рівними між собою.

Визначення природного середовища суспільства як результату суб'єктно-об'єктних відносин між суспільством і природою і як компонента системи «суспільство — природне середовище», дає змогу по-іншому вирішити класичну суперечку про роль природного середовища в житті суспільства. Традиційно природне середовище розглядають як умову розвитку й функціонування суспільства. А у найкращому разі, як передумову або основу життя суспільства.

На наш погляд, ні поняття «умова», ні поняття «передумова», ні поняття «основа» не відображають сутності процесів, які відбуваються в системі «суспільство — природне середовище», бо ці поняття не дають змоги перебороти думку, згідно з якою природне середовище є дечим зовнішнім по відношенню до суспільства. В результаті взаємодії між суспільством і природою виникає природне середовище як наслідок цих відносин. Між суспільством і природним середовищем виникають відносини, в яких кожна із сторін одночасно є і причиною і наслідком в результаті кругообігу, що відбувається у системі «суспільство — природне середовище».

Визначним фактором розвитку цієї системи є не окремо суспільство або окремо природне середовище, а їх взаємодія. Інтенсивна взаємодія і взаємообумовленість компонентів системи «суспільство — природне середовище» робить питання щодо визначаючої ролі того чи іншого компоненту безглуздим.

Питання про роль природного середовища у функціонуванні й розвитку суспільства слід замінити на питання про роль природного середовища у функціонуванні й розвитку системи «суспільство — природне середовище». Відповідь буде такою: природне середовище суспільства є компонентом системи «суспільство — природне середовище» і у взаємодії з суспільством детермінує розвиток цієї соціоприродної системи.

Той факт, що суспільство й природне середовище утворюють єдину систему, призводить нас до необхідності позначення цієї системи терміном, понятійне значення якого відображало б сутність і зміст цієї системи. В результаті вивчення під цим кутом зору літератури, співставлення різних концепцій з цього питання, дисертант прийшов до висновку, що систему «суспільство — природне середовище» доцільно позначити поняттям «соціосфера». Такі поняття як «ноосфера», «техносфера», «етосфера» й інші мають однобічну спрямованість, бо відображають будь-які окремі сторони соціальної дійсності (розум, техніку, мораль). Для того, щоб мати цілісне уявлення про проблему, потрібно дослідити всі суттєві властивості суспільства й природного середовища й позначити їх поняттям, яке б містило у собі всі ці властивості. Поняття «соціосфера» є найбільш вдалим, бо дає можливість побачити, що ядром системи «суспільство — природне середовище» є суспільство (соціум), а сфера — це область взаємодії суспільства і природи (природне середовище). До того ж поняття «соціосфера» достатньо добре узгоджується з назвою науки про взаємодію суспільства й природного середовища (соціальної екології).

Закінчуючи даний розділ, дисертант робить такі висновки:

— суспільство й природне середовище являють собою цілісну систему, що сама розвивається й володіє особливою якістю;

— механізм розвитку цієї системи визначається, кругообігом речовини, енергії та інформації між суспільством і природним середовищем;

— система «суспільство — природне середовище» позначається поняттям «соціосфера», яке найповніше і більше чітко розкриває сутність і зміст цієї системи;

— природне середовище суспільства володіє особливою якістю, яка визначається тим, що у природному середовищі суспільства, на відміну від природного середовища тварин мають місце предмети і явища, із яких і за допомогою яких людина виробляє знаряддя праці та інші, необхідні їй предмети і речі;

— природне середовище, як компонент соціосфери, детермінує розвиток цієї системи у взаємодії з суспільством.

У четвертому розділі «Структура й еволюція природного середовища суспільства, і відповідно ускладнення його структури.

Основними структурними компонентами природного середовища суспільства є: біологічне середовище, що являє собою живу речовину, з якою взаємодіє суспільство, що є генетично близьким людині утворенням, яке задовольняє біологічні й соціальні потреби суспільства; географічне середовище, до якого належать поверхня материків та островів, водна й повітряна оболонки, з якими суспільство взаємодіє для задоволення біологічних (вода, повітря) й соціальних потреб; біологічне й географічне середовище утворюють єдине біогеографічне середовище, що являє собою цілісну систему, поза якою людство існувати не може; геологічне середовище, що є областю земної кори, з якою суспільство взаємодіє, використовуючи її для задоволення соціальних потреб як джерело сировини; космічне середовище, до якого належить близький космос, з яким суспільство взаємодіє для задоволення соціальних потреб (отримання й передавання інформації, військові та наукові цілі).

Еволюція природного середовища суспільства відбувається в межах еволюції соціосфери, бо воно є компонентом цієї системи.

Першим етапом еволюції соціосфери є система, яка відрізняється такими властивостями: систематичне виготовлення й використання ручних знарядь праці, збирання, полювання, землеробство, скотарство; використання вогню для обігрівання, приготування їжі, виготовлення знарядь праці й вирубного землеробства; використання тварин як засобу пересування; наявність обмінних відносин між родами, племенами; наявність уявлень, що передували регіональним географічним уявленням, арифметичних знань і знань про росли-

ний і тваринний світи; наявність предметів у живій природі (біологічне середовище) і у неживій природі (географічне середовище) із яких і за допомогою яких виготовлялися знаряддя праці.

Природне середовище цього етапу еволюції соціосфери було обмежено ландшафтною сферою (у географії під ландшафтною сферою розуміють глобальну природну систему, що розташована на всій поверхні Землі, включаючи і океани, де активно взаємодіють поверхня земної кори, живої речовини, водної оболонки з приземними шарами повітря. Нижня межа ландшафтної сфери визначається товщею ґрунтового покриву, а верхня межа в різних кліматичних зонах коливається до 200 м у низинах, від 200 до 500 м на височині й більше 500 м у нагірних рівнинах). Проте діяльністю людей були охоплені лише окремі регіони ландшафтної сфери, перш за все суші.

Другим етапом еволюції соціосфери є система, яку характеризують такі властивості: великий розподіл праці, її спеціалізація, розвиток ремесла, поява значної кількості знарядь праці, використання енергії води й повітря; процеси обміну змінюють свій напрямок — замість обміну між сільськими поселеннями, основні обмінні процеси відбуваються між селом і містом, а також між містами за допомогою грошей; починають розвиватися науки, і перш за все математика, географія й геометрія, з'являються цілісні уявлення про Всесвіт, народжуються філософські й релігійні способи відображення світу.

Особливістю природного середовища цього етапу еволюції соціосфери є те, що з'являється новий компонент природного середовища суспільства — геологічне середовище, внаслідок чого природне середовище виходить за межі ландшафтної сфери у нижньому напрямку і біогеографічний етап еволюції природного середовища змінюється на біогеологічний.

Третій етап еволюції соціосфери являє собою соціоприродну систему, що характеризується такими властивостями: нові знаряддя праці й транспорту, які функціонують на основі взаємодії вогню й пари (парова машина), згорання нафтових продуктів (двигун внутрішнього згорання), електроенергії (електродвигун); промислове виробництво, засноване на вузькій спеціалізації й концентрації продуктивних сил, поглиблення суспільного розподілу праці, як в середині окремих країн, так і у всесвітньому масштабі; якісно новий розвиток науки і перетворення її на безпосередню продуктивну силу.

Зміст природного середовища суспільства цього етапу еволюції соціосфери змінюється у таких напрямках: відбувається значне розширення геологічного середовища (суспільство починає у значних масштабах використовувати нафту, вугілля, газ, руду); середовищем суспільства стають практично всі предмети біологічного й

географічного походження, освоюються океани як шляхи транспортного сполучення, а також біологічні ресурси; літальні апарати дозволяють суспільству вийти за межі ландшафтної сфери у вертикальному верхньому напрямку і включити до свого середовища всю повітряну оболонку Землі.

Даний етап еволюції природного середовища суспільства відзначається перш за все тим, що природним середовищем суспільства стає цілісна, у саморозвитку, біогеографічна система, а соціально-екологічні проблеми з регіональних починають перетворюватися на глобальні. Індустріальне суспільство, яке стало великою «геологічною» силою у пересуванні речовини та енергії, в екологічному плані стає значною «ентропійною силою», що негативно впливає практично на всі елементи й компоненти природного середовища.

Сучасний етап еволюції системи «суспільство — природне середовище» відзначається нерозривною єдністю науки й техніки, розвитком інформатики, оволодінням енергією мікросвіту, створенням і використанням реактивних літальних апаратів, стабільним світовим розподілом праці, «урбаністичною революцією».

На цьому етапі еволюції соціосфери до природного середовища суспільства додається новий структурний компонент — космічне середовище. Це значить, що соціоприродний кругообіг виходить за межі планети та її оболонок і починається новий етап еволюції природного середовища суспільства — біо-гео-гео-космічний (скорочено — біогеокосмічний).

На біогеокосмічному етапі еволюції природного середовища важливу роль для суспільства продовжує відігравати геологічне середовище. Удосконалення гірничодобуваючої техніки дозволяє проникати все глибше у надра Землі. Розвідувальні роботи вже сягають глибини 9 тис. метрів. Буріння з науковою метою досягло 12 тис. метрів. (Кольська свердловина). Розширюється геологічне середовище і в горизонтальному напрямку за рахунок освоєння шельфів морів та океанів з метою видобутку нафти.

Специфіка еволюції біогеографічного середовища сучасного етапу полягає в тому, що всі природні системи життєвого забезпечення планети знаходяться у стані деградації, вони руйнуються під тиском надмірного соціогенного пресу, втрачають здатність до самовідновлення.

Космічна діяльність людини, на відміну від геологічної, безпосередньо не призводить до забруднення біогеографічного середовища сторонніми речовинами, бо у ближньому космосі вони відсутні і це можливо лише у майбутньому, коли суспільство почне використовувати речовину Місяця та інших планет Сонячної системи. Разом з тим, ця діяльність призводить до руйнування озонового екрану.

ну, який захищає все живе на Землі від ультрафіолетового випромінювання. Вже зараз виникає необхідність регулювання й обмеження кількості запусків супутників та космічних кораблів.

Значною проблемою стає і забруднення самого космічного середовища відпрацьованими апаратами та іншими відходами космічної діяльності. Абстрактна можливість зіткнення супутників, які функціонують і кораблів з космонавтами перетворюється на реальну можливість.

Стан природного середовища суспільства на сучасному етапі (особливо біогеографічного середовища) свідчить про наявність глобальної соціально-екологічної кризи, що має спрямованість до соціально-екологічної катастрофи.

Закінчуючи даний розділ, автор робить такі висновки:

— основні етапи еволюції природного середовища суспільства відповідно до виникнення основних компонентів розподіляються таким чином: біогеографічне середовище — біогеогеологічне середовище — біогеогеокосмічне середовище;

— більш конкретно є періодизація, яка була проведена відповідно до основних етапів еволюції соціосфери: 1 етап — біогеографічне середовище в межах ландшафтної сфери; 2 етап — біогеографічне середовище в межах ландшафтної сфери і геологічне середовище; 3 етап — біогеогеологічне середовище, з верхніми шарами повітря; сучасний етап — біогеогеокосмічне середовище;

— дослідження етапів еволюції природного середовища суспільства показало, що цей процес супроводжується постійним розширенням природного середовища у просторі, у сполученні із змінами його структури й змісту; від етапу до етапу можна простежити зростання суперечностей між суспільством і природним середовищем, збільшенням його ентропії.

У заключній частині підводяться підсумки проведеного дослідження, зокрема, робляться такі висновки:

— подається визначення природного середовища суспільства, що відображає його специфіку: природне середовище суспільства становить собою компонент системи у саморозвитку — соціосфери, як результат суб'єктно-об'єктних відносин між суспільством і природою, що утворюють континуум соціально-природних процесів, у яких поєднується активність суспільства і активність природи; основними компонентами природного середовища є біологічне, географічне, геологічне та космічне середовище, які еволюціонують внаслідок соціоприродного кругообігу, а сутність його визначається наявністю предметів, із яких людина виготовляє знаряддя праці;

— специфіка природного середовища суспільства, що відбива-

ється в її сутності, змісті, становленні, еволюції, функціонуванні визначалася такою системою понять: «суспільство», «людина», «людство» — «природне середовище суспільства», «біологічне середовище», «географічне середовище», «геологічне середовище», «космічне середовище» — «природа», «ландшафтна сфера», «географічна оболонка», «жива речовина», «земна кора», «близький космос» — «антропосфера», «антропосоціосфера», «соціосфера» — «антропосоціогенез», «антропосоціосферогенез», «соціосферогенез» — «становлення», «розвиток», «еволюція», «взаємодія».

— проведене дослідження специфіки природного середовища суспільства дозволяє найбільш чітко визначити закони функціонування й розвитку цього утворення в межах системи суспільство — природне середовище: це закон нерозривної єдності природного середовища з суспільством (без суспільства немає природного середовища), і закон постійного ускладнення структури й розширення просторових меж природного середовища суспільства.

Крім того, формулюються основні практичні висновки і накреслюються можливі напрямки подальшої розробки проблеми соціально-філософського дослідження природного середовища суспільства.

СПИСОК

основних публікацій з теми дисертації:

1. О формировании диалектико-материалистического мировоззрения на уроках географии / в соавт. с В. П. Курилко // Геоология в школьном курсе географии. — М.: Просвещение, 1983. — С. 11—19.
2. Экологическая направленность совершенствования социалистического общества // Вопросы охраны природы и рационального природопользования. — Омск, 1986. — С. 8—11.
3. Методологические основы формирования экологического сознания / в соавт. с Б. Н. Кочергой и Н. А. Рощенко // Тезисы докладов Всесоюзной научно-практической конференции «Методологические проблемы преподавания биологических дисциплин в педвузе» (17—19 сентября 1986 г.) — Мелитополь, 1987. — С. 69—70.
4. Живое вещество как компонент природной среды общества / в соавт. с И. Б. Люриным // Там же. — С. 88—90.
5. К вопросу о содержании понятия «среда общества» // Тезисы докладов и сообщений научной конференции «Проблемы взаимодействия общества и природы на различных исторических этапах». (Нальчик, 15—17 апреля 1987 г.) — М., 1987. — С. 29.

6. Ранние работы К. Маркса в проблемном изучении понятия «природная среда» // Вопросы общественных наук. — Изд-во КГУ, 1988. — Вып. 74. — С. 49—56.

7. Развитие систем расселения и инфраструктуры аридных регионов / в соавт. с Н. Ф. Голиковым и С. Н. Олейником // Тезисы докладов республиканской научно-практической конференции «Новые подходы к структурно-динамическим исследованиям геосистем». — Казань, 1989. — С. 17—20.

8. Геоэкологический мониторинг и охрана здоровья человека / в соавт. с Н. Ф. Голиковым и др. // Природа и хозяйство: основы рационального природопользования. — Воронеж, 1990. — С. 20—25.

9. Общество и природная среда как система / в соавт. с Ю. И. Глущенко // Тезисы научно-практической конференции «Географический анализ природных и социально-экономических образований». — Рязань, 1992. — С. 3—7.

СПИСОК

1. О. Формирование природно-хозяйственной системы / в соавт. с Н. Ф. Голиковым // Тезисы докладов республиканской научно-практической конференции «Новые подходы к структурно-динамическим исследованиям геосистем». — Казань, 1989. — С. 17—20.
2. Экологическая безопасность территории / в соавт. с Н. Ф. Голиковым // Тезисы докладов республиканской научно-практической конференции «Новые подходы к структурно-динамическим исследованиям геосистем». — Казань, 1989. — С. 17—20.
3. Экологическая безопасность территории / в соавт. с Н. Ф. Голиковым // Тезисы докладов республиканской научно-практической конференции «Новые подходы к структурно-динамическим исследованиям геосистем». — Казань, 1989. — С. 17—20.
4. Экологическая безопасность территории / в соавт. с Н. Ф. Голиковым // Тезисы докладов республиканской научно-практической конференции «Новые подходы к структурно-динамическим исследованиям геосистем». — Казань, 1989. — С. 17—20.
5. Экологическая безопасность территории / в соавт. с Н. Ф. Голиковым // Тезисы докладов республиканской научно-практической конференции «Новые подходы к структурно-динамическим исследованиям геосистем». — Казань, 1989. — С. 17—20.
6. Экологическая безопасность территории / в соавт. с Н. Ф. Голиковым // Тезисы докладов республиканской научно-практической конференции «Новые подходы к структурно-динамическим исследованиям геосистем». — Казань, 1989. — С. 17—20.
7. Экологическая безопасность территории / в соавт. с Н. Ф. Голиковым // Тезисы докладов республиканской научно-практической конференции «Новые подходы к структурно-динамическим исследованиям геосистем». — Казань, 1989. — С. 17—20.
8. Экологическая безопасность территории / в соавт. с Н. Ф. Голиковым // Тезисы докладов республиканской научно-практической конференции «Новые подходы к структурно-динамическим исследованиям геосистем». — Казань, 1989. — С. 17—20.
9. Экологическая безопасность территории / в соавт. с Н. Ф. Голиковым // Тезисы докладов республиканской научно-практической конференции «Новые подходы к структурно-динамическим исследованиям геосистем». — Казань, 1989. — С. 17—20.
10. Экологическая безопасность территории / в соавт. с Н. Ф. Голиковым // Тезисы докладов республиканской научно-практической конференции «Новые подходы к структурно-динамическим исследованиям геосистем». — Казань, 1989. — С. 17—20.

**СПЕЦИФІКА ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА СУСПІЛЬСТВА
(СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ)**

Сдано до набору 28. 10. 93. Підписано до друку 02.11.93.
Формат 60×84^{1/16}. Папір писальний. Друк високий. Ум. др. л. 1,25.
Тираж 90 екз. Заказ № 6211. Приазовська районна друкарня.

123151

AB 28.519

AB 28.519